

نقش همسران اهل بیت 7 در پیشبرد اهداف شریعت

بهاءالدین قهرمانی نژاد شایق*

خدیجه عالمی**

چکیده

بانوان اهل بیت 7 که به عنوان همسران، مادران و خواهران امامان شیعه 7 در تاریخ اسلام مطرح هستند، در ایفای مسئولیت‌های بزرگ خانوادگی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی که در راستای مساعدت به اهداف امامت و پیشبرد شریعت بوده است، نقش به‌سزایی داشته‌اند. در این نوشتار به این مسئله پرداخته شده است که همسران اهل بیت 7 در پیشبرد اهداف شریعت چه نقشی ایفا کرده‌اند؟ از این رو ضمن بررسی این پرسش، این مدعا مد نظر قرار گرفته است که همسران اهل بیت 7 با شرکت در فعالیت‌های اجتماعی، سیاسی و فرهنگی زمینه‌ی تقویت و ترویج اهداف شریعت به‌ویژه اصل ولایت را فراهم کردند. این نوشتار با تکیه بر منابع و مآخذ محوری تاریخ اسلام انجام یافته است و ارائه‌ی الگویی از یک زن مسلمان و پیرو اصل ولایت، از جمله دستاوردهای این پژوهش است.

واژگان کلیدی: اهل بیت 7؛ همسران؛ شریعت؛ امامت؛ ولایت.

bghahremani@ut.ac.ir

ut.ac.ir@alemi1900

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۱۲/۱۲

* استادیار گروه تاریخ، تمدن و انقلاب اسلامی، دانشگاه تهران

** استادیار و عضو هیأت علمی گروه تاریخ، دانشگاه تهران

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۱۱/۱۳

مقدمه

موضوع جایگاه زن در جوامع و ادوار مختلف، همواره از موضوعات مهم در حوزه‌ی پژوهش‌های تاریخی بوده است. بدون شک بررسی تاریخی این مقوله، کمک شایانی به روشن شدن مسأله و نظریات موجود پیرامون آن می‌کند. در حوزه‌ی مطالعات اسلامی نیز بررسی جایگاه زن از اهمیت به‌سزایی برخوردار بوده است. زیرا نگرش اصلاحی دین اسلام به این امر از یک سو و ابهام در فهم برخی آیات قرآن و احکام شرعی اسلامی از سوی دیگر زمینه‌ساز بروز افکار متضاد و برداشت‌های متفاوت و گاه ضد و نقیض از جایگاه زن در دین اسلام شده است. از این رو بررسی تحول منزلت زنان با آغاز انتشار اسلام و بهبود شرایط آنان در ابعاد مختلف و سپس تنزل مقامشان پس از رحلت پیامبر اکرم ﷺ موضوع مورد توجه بسیاری از مورخان قرار گرفته است که حول محور نقش سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی زنان مسلمان بوده است. با این همه در ارتباط با حضور سیاسی، اجتماعی و فرهنگی همسران اهل بیت در جامعه و به‌ویژه نقش آنان در پیشبرد اهداف شریعت کمتر مورد توجه قرار گرفته است. برخی محققان به این موضوع توجه کرده و آن را مورد بررسی قرار داده‌اند. از جمله آثاری که در این زمینه به رشته‌ی تحریر درآمده، کتاب *مادران آسمانی* اثر دکتر بهاء‌الدین قهرمانی نژاد است که تاریخ زندگانی حضرت فاطمه ؑ تا نرجس خاتون را در بر می‌گیرد. همچنین خانم ناهید طیبی آثاری در زمینه‌ی بانوان اهل بیت ؑ به رشته‌ی تحریر کشیده‌اند که می‌توان به مجموعه مقالات *مادران ائمه*، عمه *شهربانو*، *زنان و امام مهدی (عج)*، *پژوهشی نو درباره‌ی مادر امام زمان (عج)* و *واکوی روایات مربوط به مادر امام سجاد ؑ* اشاره کرد. باین همه پژوهش در زمینه‌ی فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی همسران اهل بیت ؑ، که بازتاب نیازهای بانوان جامعه امروزی باشد ضروری به نظر می‌رسد. برقراری حلقه‌ی اتصال فعالیت‌های همسران اهل بیت ؑ با فعالیت‌های زنان امروزی و دستیابی به آسیب‌های فکری و فرهنگی از جمله مواردی است که در این نوشتار مورد توجه قرار گرفته است. به عبارت دیگر شناسایی آسیب‌های فکری و فرهنگی و ارائه‌ی الگویی جهت مقابله با تهاجم فرهنگی دنیای غرب، وجه ممیزه‌ی این نوشتار با سایر آثار مرتبط به زنان اهل بیت ؑ است.

عدم وجود مصادیق تاریخی که کافی و بایسته باشد از معضلات پژوهش در این گونه موضوعات است که به دلیل شرایط اختناق آور دوره‌ی زندگی امامان شیعه 7 و اتخاذ روش تقیه از سوی آنان بوده است. به نظر می‌رسد طرح این مطلب که همسران اهل بیت 7 در چنین شرایطی چگونه با تهاجم فرهنگی آن دوره مقابله می‌کردند می‌تواند الگویی برای زنان جامعه امروزی قرار گیرد؛ و این مقوله خود می‌تواند به عنوان یک مقدمه برای پژوهش‌های بعدی باشد. چنان که مقام معظم رهبری در اهمیت موضوع تهاجم فرهنگی می‌فرماید: «دشمن از راه اشاعه‌ی فرهنگ غلط سعی می‌کند جوان‌های ما را از ما بگیرد. کاری که دشمن از لحاظ فرهنگی می‌کند یک تهاجم فرهنگی بلکه باید گفت یک شبیخون فرهنگی و یک قتل عام و غارت فرهنگی است.» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با فرماندهان گردان عاشورا، ۷۱/۴/۲۲) در تعریف پدیده‌ی تهاجم فرهنگی، دیدگاه رهبر معظم انقلاب قابل توجه است. از نظر ایشان در تهاجم فرهنگی، یک مجموعه‌ی سیاسی یا اقتصادی برای رسیدن به مقاصد خاص خود و اسارت یک جامعه به بنیان‌های فرهنگی آن ملت هجوم می‌برد. در این هجوم، باورهای تازه‌ی ما را به زور و به قصد جایگزینی بر فرهنگ و باورهای ملی آن ملت وارد می‌کنند. (بیانات مقام معظم رهبری، ۷۱/۵/۲۱) تقویت باورهای دینی و پی‌ریزی بینشی درست در زمینه‌ی تعالیم دینی و سیاست می‌تواند همانند سنگری نفوذناپذیر مردم را در برابر تهاجم فرهنگی دشمن محافظت نماید و سود جویان را ناکام و ناامید سازد و مردم را به جهت‌گیری صحیح رفتاری رهنمون شود و از کژروی و ناهنجاری‌ها باز دارد.

در این پژوهش ابتدا شخصیت و ویژگی‌های همسران اهل بیت 7 به‌ویژه به لحاظ ایمان مورد معرفی قرار می‌گیرند و سپس نقش سیاسی، اجتماعی و فرهنگی آنان در پیشبرد اهداف شریعت مورد بررسی قرار گرفته است. از آنجاکه شخصیت و فعالیت‌های حضرت خدیجه و فاطمه زهرا سلام الله علیهما (به عنوان همسران اهل بیت) همواره به طور جداگانه و مستقل مورد توجه و پژوهش محققان قرار دارد؛ از این‌رو در این نوشتار از پرداختن به شخصیت آن بانوان خودداری شده است.

۱. شخصیت و ویژگی‌های همسران اهل بیت 7

زن، جایگاه برجسته‌ای در عالم آفرینش دارد. این برجستگی در جای جای کامل‌ترین کتاب و شریعت (قرآن و اسلام) قابل دریافت است. زیرا که در آموزه‌های اسلامی، هیچ برتری جز تقوا، عامل اصلی قلمداد نشده است. در این میان جایگاه بانوان اهل بیت 7 از برجستگی ویژه‌ای برخوردار است. مقام و جایگاه همسران و مادران اهل بیت 7 در جامعه‌ی اسلامی چنان است که مصداق فرمایش پیامبر 6 که بهشت زیر پای مادران است، قرار می‌گیرند. از این رو نمونه‌ی آن در تاریخ همسران برجستگان و برگزیدگان الهی، کمتر دیده و شنیده شده است. توجه به حدیث جاودانه و تعیین‌کننده‌ی ثقلین که پیامبر 6 فرمود: «همانا، دو امانت گران سنگ، در میان شما به یادگار می‌نهم که یکی کتاب خداوند و آن دیگری، اهل بیت طاهریم بوده و تمسک به هر دو که قابل جدایی از هم نیستند، هدایت جاودانه شما را به دنبال خواهد داشت» (احمد بن حنبل، بی تا: ۳۶۷/۴؛ نیشابوری، بی تا: ۱۲۳/۷؛ کوفی، ۱۴۱۲: ۴۰۷/۲؛ بیهقی، بی تا: ۱۴۸/۲؛ نووی دمشقی، ۱۴۱۱: ۲۱۱؛ زرنندی حنفی، ۱۴۰۱: ۲۳۱؛ سیوطی، ۱۴۰۱: ۲۴۴/۱) ما را بیشتر به این واقعیت رهنمون می‌سازد. باین‌همه به دلایل مختلف (به جز اخبار و اطلاعات فراوان درباره‌ی مناقب فاطمه زهرا 3)، همسران امامان شیعه کمتر سخن به میان آمده است. مهم‌ترین علل این موضوع را در چند نکته می‌توان یافت. سیاست تقیه و کتمان‌کاری یکی از اقدامات مؤثر، بنیادی و زیرساختی در زندگی امامان شیعه 7 بوده است. برابر با مقتضیات حاصله پس از واقعه‌ی عاشورا، سیاست تقیه در زندگی امامان امری بدیهی به شمار می‌رفت. به نحوی که حتی در برخی اظهارنظرها نیز، توجه به مبنای تقیه در بررسی و تحلیل روایات وارده از ایشان، در کلام فقهاء و متکلمین شیعه دیده می‌شود. (گروهی از مولفان، ۱۳۸۶: ۱۴۵) به همین دلیل بسیاری از جزئیات زندگی بانوان اهل بیت 7 در اوراق تاریخ، برجسته نشده و در برخی موارد نیز، اختلاف در نقل روایات پدید آمده است. هر چند که صدیقه طاهره 3، خود مصداق والای آیه‌ی تطهیر و حجت بالغه‌ی الهی و دارای شؤن فوق العاده‌ای است. ایشان معروف به سیده نساء العالمین در همه دوره‌های

تاریخ اسلام بوده است، که در منابع شیعی و هم چنین اغلب مناقب‌نویسان عامه به این مهم تصریح و تأکید شده است. (نسائی، ۱۴۱۱: ۲۵۳/۴؛ ازدی، بی تا: ۵۰۲/۱؛ ۵۲۷/۷؛ صدوق، ۱۴۰۰: ۷۸۷) از میان همسران اهل بیت 7، برخی به مناطق غیرعربی منسوب هستند. (قهرمانی نژاد، ۱۳۹۲: ۲۱۷-۳۰۱) این امر خود اقتضائاتی داشته که باعث عدم برجستگی بسیاری از خصوصیات ایشان شده است. با همه‌ی این احوال، می‌توان با بررسی و پژوهشی همه جانبه به میزان قابل توجهی به این حقایق دست یافت. ایمان و تقوا، رکن کلی و اساسی در خصوصیات بارز روحی و تبلور اجتماعی همسران اهل بیت 7 است. سلامه، همسر امام حسین 7، از زنان نیکو و خیر بود. حضرت علی 7 این بانو را مریم و یا به قولی فاطمه نامید (دخیل، ۱۴۲۰: ۲۵۸/۱) و در حق او به امام حسین 7 سفارش‌های اکید کرد و فرمود: «او برای تو پسری خواهد آورد که بهترین افراد روی زمین خواهد بود. (مجلسی، ۱۴۰۳: ۹/۴۶) این بانو با لقب «سیده نساء» خوانده می‌شد که نشان از کرامت، فضیلت و بزرگواری او دارد. (قهرمانی نژاد، همان: ۱۶۵-۱۶۷) امیرالمؤمنین 7، نسبت به وی که مادر امام زین العابدین 7 گردید، علاقه‌ی خاصی داشته و او را سیده النساء می‌نامید و به وی محبت فراوانی مبذول می‌کرد. (ابن شهر آشوب، بی تا: ۱۷۶/۴) حضرت فاطمه بنت حسن 3، همسر امام سجاد 7 و مادر امام باقر 7 است. وی در ایمان، تقوا و طهارت روحی به حدی بود که امام صادق 7 در مورد وی می‌فرمود: «مادر بزرگم فاطمه بنت حسن، صدیقه‌ای بود که مانند وی در زنان آل حسن 7 دیده نشد.» (کلینی، همان: ۵۳۶/۱) وی به همراه همسرش امام زین العابدین 7 و فرزندش محمد باقر 7 همراه عموی بزرگوارش امام حسین 7 رهسپار کربلا شد و پس از آن در سلک اسیران به شام رفت و در تمام مصائب با سایر اهل بیت 7 شریک و سهیم بود. (مفید، ۱۴۱۴: ۲۷۸؛ مجلسی، همان: ۱۵۵/۴۶، ۲۱۲) امام باقر 7 درباره‌ی ایشان می‌فرماید: «مادرم در کنار دیواری نشسته بود، صدای شدیدی از دیوار به گوش رسید و می‌خواست بر زمین افتد. در آن هنگام مادرم با دستش اشاره کرد و گفت: نه به حق پیامبر 6، خداوند به تو اجازه نمی‌دهد که سقوط کنی. دیوار در هوا معلق ماند تا او کنار رفت.

پدرم صد دینار صدقه داد.» (کلینی، همان: ۴۶۹/۱؛ مجلسی، همان: ۴۶، ۳۶۶/۲۱۵) حضرت أم فروه 3، همسر امام باقر 7 و مادر امام صادق 7 است. امام صادق 7 در مورد وی فرمود: «مادرم ام فروه، از زنان شایسته و اهل باور و ایمان بود.» (کافی، ۱۳۸۸: ۴۷۲/۱) روایت شده که ام فروه با لباس ناشناس دور کعبه طواف می‌کرد و حجرالاسود را با دست چپ استلام می‌نمود. یکی از مردانی که طواف می‌کرد به او گفت: ای بنده‌ی خدا! سنت را اشتباه به‌جا آوردی. ام فروه گفت: ما از علم شما بی‌نیازیم. (کلینی، همان: ۴۲۸/۴؛ مجلسی، همان: ۳۶۷/۴۶) حضرت حمیده مُصفاة 3 همسر امام صادق 7 و مادر امام کاظم 7 است. وی اصالتاً اهل اندلس و در پوشش کنیز بود و در ایمان به درجه‌ای رسید که امام صادق 7 او را مصفاة یعنی پاک از هر کاستی و دارای ایمان فوق‌العاده معرفی کرد. امام صادق 7 درباره‌ی ایشان فرمود: «حمیده مانند شمش طلا از پلیدی‌ها پاک است. به‌سبب کرامتی که خداوند نسبت به من و حجت پس از من دارد، ملائکه همواره او را نگهداری کردند تا به من رسید. (کلینی، همان: ۳۸۵/۲) حضرت نجمه 3، همسر امام کاظم 7 و مادر امام رضا 7 است. او در ایمان و عمل صالح، چنان بود که موسی بن جعفر به او لقب طاهره داد. (اربلی، ۱۴۰۵: ۳۱۲/۲) وی زنی پارسا و متقی بود. حضرت خیزران 3، همسر امام رضا 7 و مادر امام جواد 7 است. بنابر نوشته‌ی شیخ مفید وی از اهالی نوبه بوده است. (مفید، همان: ۲۷۳/۲) امام رضا 7 از قول پیامبر 6 در وصف ایمان وی فرمود: پدرم فدای بهترین کنیزان نوبه که رحمی پاک دارد، باد. (همو: ۲۷۵/۲) از نظر معنوی و عمل صالح در حدّی بود که امام جواد 7 وی را می‌ستود و هنگامی که یکی از اصحاب حضرت از طرف ام‌الحسن (کنیه‌ی حضرت خیزران است) نزد امام آمد و از او یک پیراهن برای هنگام دفنش درخواست کرد، امام فرمود: «به‌ام‌الحسن بگویند: اعمال او برای آخرتش او را کفایت می‌کند.» (ابن شهر آشوب، همان: ۴۱۱/۴) حضرت رضا 7 در مورد پاکی و طهارت آن بانو فرموده‌اند: سببیکه (یکی از نام‌های بانو خیزران) در پاکی مثل مریم است و پاک و پاکیزه آفریده شده است. (کلینی، همان: ۳۲۳/۱) حضرت سمانه 3، همسر امام جواد 7 و مادر امام هادی 7 است. وی از اهالی مغرب‌زمین و احتمالاً

اندلسی بوده است. (محلّاتی، ۱۳۶۹: ۲۳/۳) امام هادی 7 در وصف ایمان وی می‌فرماید: «مادرم شناخت عمیقی به حق امامت الهی‌ام داشته و مکانت وی به بهشت چنان است که هیچ شیطان و سوسه‌گری به وی نزدیک نشده و مکر عنود به او نرسیده و خداوند حافظ و نگهبانش بوده و همواره عامل صدق و صلاح است.»

(محدث قمی، بی تا، ج ۲/ ۴۱۱) در روایات ایشان را از زنان عابده، با تعبیر «و کانت من القانتات» برشمرده‌اند. (ابن عبدالوهاب، ۱۳۶۹: ۱۱۸) حضرت حدیثه 3، همسر امام هادی 7 و مادر امام حسن عسکری 7 است. کنیه‌ی وی ام‌ولد بوده و نام‌های دیگری از جمله سوسن، حدیث و سلیل برای ایشان ذکر شده است. (کلینی، همان: ۴۶۱/۱؛ مفید، همان: ۳۳۵؛ اربلی، ۱۴۰۵: ۲۷۱/۳؛ مجلسی، همان: ۲۳۷/۵۰؛ ابن شهر آشوب، همان، ۴۲۱/۴) ایشان بانویی زاهد و صالح بوده است. (قهرمانی نژاد، همان: ۲۹۱-۲۹۳) حضرت نرجس 3، همسر امام عسکری 7 و مادر امام عصر (عج) است. وی که به افتخار بزرگ و سعادت جاودانه نایل شده، از زبان امام معصوم 7 و در زیارت نامه‌اش ملقب به صفاتی همچون صدّیقه، تقیّه، نقیّه، طاهره، مومنه و مستبصره گردیده است. (ابن طاووس، ۱۴۱۷: ۴۱۳) این صفات حاکی از ایمان ویژه و برجستگی و تقوای وی است.

۲. فعالیت‌های فرهنگی همسران اهل بیت 7

۲-۱. تعلیم، آموزش و ایجاد زمینه‌های اصلاح و تربیت در میان زنان یکی از متعالی‌ترین ویژگی‌های انسان، علاقه و ظرفیت و تلاش او برای کسب معرفت و علم و آگاهی است. در اسلام برای دانستن و آگاهی ارزش بسیار والایی قرار داده شده است. تا آنجاکه آیات بسیاری از قرآن تأکید بر خواندن، تفکر و تعقل و تدبیر دارند. دعوت فراگیر اسلام به کسب معارف برای زنان و مردان، تا جایی جامعه عصر نبوی و به طور ویژه زنان را مشتاق علم آموزی کرده بود که بنا به خواست زنان، پیامبر جهت پاسخگویی به سؤالات و احکام آنان اوقاتی را در مسجد به آنان اختصاص می‌داده است. طبق تعالیم اسلامی حد و مرزی برای علم‌آموزی زنان و دختران وجود ندارد مگر آنجاکه خلاف مصالح

خود ایشان باشد. حتی زنان شوهردار نیز هرچند شاید به سبب مسئولیت‌های زندگی زناشویی، در این زمینه محدودیت‌هایی داشته باشند لیکن این مسئولیت‌ها مانع از تلاش ایشان برای کسب علم نیست و آنها می‌توانند با آزادی عمل در طلب معرفت کوشا باشند. چنان‌که برخی از فقها معتقدند خروج زن از منزل به قصد کسب معارف الهی و تعالیم دینی، نشوز و نافرمانی همسر و خلاف مصالح شوهرداری محسوب نمی‌شود. (نوری، ۱۳۴۰: ۱۲۲) به دلیل تأکید فراوان اسلام جهت علم‌آموزی، زنان نیز همانند مردان در این زمینه اشتیاق فراوانی نشان می‌دادند و با حضور در نمازهای جماعت سعی می‌کردند نیاز خود به کسب علم را اقناع کنند. این امر تا حدی بود که پیامبر ﷺ یکی از درهای مسجد را برای ورود زنان و پاسخگویی به سؤالاتشان قرار داد. (نمیری، ۱۴۱۰: ۱۶/۱)

علیرغم اینکه در زمان پیامبر ﷺ زنان در اجتماعات، به خصوص اجتماعات دینی حضور گسترده‌ای داشتند و مسجد به عنوان مهم‌ترین کانون اجتماعی مسلمانان (اعم از زن و مرد) محل فعالیت‌های علمی، سیاسی، دینی، اجتماعی و قضایی آنها به شمار می‌رفت؛ لیکن پس از رسول خدا ﷺ حضور زنان در فعالیت‌های اجتماعی کمتر شد و آنها در مواردی از حضور در اجتماع نهی شدند. بعضی از مردان عرب قبل از اسلام، تعصب شدیدی نسبت به زنان خود داشتند و از خارج شدن آنها از منزل ممانعت می‌کردند. نمونه‌ی این تعصب را در گفتار و رفتار خلیفه‌ی دوم می‌توان مشاهده کرد. پیامبر اکرم ﷺ از حضور زنان در مسجد با رعایت ضوابط دینی و فعالیت اجتماعی و علمی آنها و افزایش آگاهی سیاسی‌شان استقبال می‌کردند و در مواردی مردان را سفارش می‌کردند که مانند قوم بنی اسرائیل، زنانشان را از رفتن به مساجد منع نکنند. با این وجود، احادیثی به ایشان نسبت داده شده که ظاهراً با این نگاه و عملکرد پیامبر ﷺ در تضاد است. در چنین شرایطی، نشر و اشاعه‌ی علوم نبوی و علوی از مهم‌ترین مسئولیت‌هایی بود که بانوان اهل‌بیت ۷ در راستای ترویج اهداف شریعت نسبت به آن اقدام می‌نمودند. از این رو نه‌تنها حضرت فاطمه زهرا ۳ در مدینه به پرسش‌های زنان پاسخ می‌گفت؛ بلکه حضرت زینب ۳ نیز در کوفه، در زمان خلافت امیرالمومنین ۷ جلسات تفسیر برای بانوان برگزار می‌کردند.

حضرت فاطمه معصومه 3 راوی بزرگ غدیر (امینی، بی تا: ۱۹۷/۱) و حکیمه 3 از بانوان دیگری بودند که تحت تربیت و هدایت پدر و مادر خویش به درجات علمی رسیدند. (صدوق، همان: ۴۲۴/۲) سایر زنان نیز تحت تعلیم و آموزش بانوان اهل بیت 7 به درجات علمی والایی رسیده و در نقل حدیث، مطالب ارزشمندی از روایات معصومین 7 به جای گذاشتند که در منابع روایی انعکاس یافته است. تعلیم و تربیت در زمینه‌های مختلف علمی و فرهنگی با تأکید بر تربیت و تهذیب نفس، تأمین‌کننده‌ی تشخیص و منزلت علمی و فرهنگی و مقام معنوی زنان مسلمان است. در درازمدت، تشخیص منزلت علمی فرهنگی زنان مسلمان با تأکید بر تربیت و تهذیب نفس در جامعه‌ی اسلامی، تضمین‌کننده و تأمین‌کننده‌ی محتوای نقش‌های دیگر از جمله نقش‌های سیاسی، اجتماعی و نقش تربیت کودک می‌شود.

نقل روایت و ترویج احادیث از جمله فعالیت‌های فرهنگی همسران اهل بیت 7 در راستای اصلاح و تربیت زنان به‌شمار می‌رفت. قرارگرفتن در سلسله‌ی راویان احادیث، گرچه فضیلت بزرگی بود، اما راوی قرار گرفتن بانوان اهل بیت 7، از دو جهت اهمیت دارد. یکی از جهت این که نقل روایت ائمه 7 در دوران تقیه، اهمیت به‌سزایی داشت و دیگر این که اساساً با توجه به محدودیت‌ها نسبت به زنان راوی، این موضوع به خودی خود جالب توجه است. شهربانو مادر امام زین العابدین 7 از زنان راوی حدیث بوده است. (مامقانی، ۱۳۵۲: ۸۰/۳) حضرت ام‌فروه 3 که موفق به استفاده از محفل درسی فرزندش امام صادق 7 شده بود، در مدینه برای بانوان جلسات تفسیر و فقه داشت. (حر عاملی، ۱۴۱۴: ۶۹/۱۶) ام‌فروه 3 که خانواده و اجدادش نیز از محدثین بودند، خود روایات بسیار جالب‌توجهی نقل کرده است. از جمله روایات وی، جمله‌ای است که امام زین‌العابدین 7 به وی فرموده و مطابق آن اعلام کرده که برای گناهکاران از شیعیان دعا می‌کند. (ابن عبدالوهاب، همان: ۷۶) امام جعفر بن محمد صادق 7 از ام‌فروه 3 روایت کرده است؛ مادرم از پدرم نقل می‌کند که فرمود: «ای ام‌فروه! هر روز و شب هزار بار از خدا می‌خواهم که گناهان شیعیان ما را ببخشد؛ زیرا ما به‌سبب علمی

که به ثواب داریم، در برابر مصائب و بلاها صبر می‌کنیم، در حالی که شیعیان ما بدون علم به آن، صبر می‌کنند.» (کلینی، همان: ۷۲/۱) او از جمله زنان راوی حدیث، ثقه، باتقوا و نیکوکار بوده است. (مامقانی، همان: ۷۳/۳) وی از پرهیزگارترین زنان زمان خویش بود و از علی بن الحسین 7 حدیث روایت می‌کرد. (قهرمانی نژاد، همان: ۲۱۱-۲۱۳) حضرت حمیده 3 نیز به مراجعات فقهی بانوان در موسم حج پاسخ می‌گفت. (محدث قمی، همان: ۶۴۹/۲) حضرت حمیده مصفا 3 مادر گرامی امام کاظم 7 هم در زمره‌ی زنان راویه بوده است. شیخ صدوق به نقل از ابوبصیر روایت می‌کند که گفت: «بر حمیده‌ی مصفا وارد شدم تا وفات همسرش امام صادق 7 را تسلیت گویم. گریه کردم و او هم گریه کرد و گفت: ای ابومحمد! اگر امام صادق 7 را قبل از رحلتش می‌دید، از حال آن حضرت تعجب می‌کردی. ایشان با همان حال (بیماری) چشمانش را گشود و فرمود: بستگانم را صدا کنید تا جمع شوند. همه‌ی فامیل آن حضرت را جمع کردیم. آن حضرت به ایشان نگریست و فرمود: هر که نماز را سبک شمارد شفاعت ما به او نمی‌رسد.» (صدوق، ۱۴۰۰: ۵۱۵) از حضرت حدیثه 3، همسر امام هادی 7 و مادر امام عسکری 7 نیز نقل شده که امام زمان شهادت خویش را به وی اطلاع داده و گفته بود، این امری است الهی که لامحاله بایستی انجام گیرد. (محلاتی، همان: ۲۴/۳) مادر امام عصر 7 نیز در اثر مصاحبت با حکیمه 3، دختر امام جواد 7 و عمه‌ی امام هادی 7 که خود از زنان والامقام و راوی احادیث بوده، به مراتب بالای علمی دست یافت. (شیخ صدوق، ۱۳۵۹: ۲، ۴۲۴)

۳. فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی بانوان اهل بیت 7

۳-۱. فقاها

در دوره‌ی خلفای اموی و عباسی احادیثی به نقل از پیامبر 6 و امامان شیعه 7، در راستای جلوگیری از فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی زنان، در جامعه رواج یافت. احادیث مذکور اگرچه در برخی موارد جزو جعلیات به شمار می‌روند، اما در برخی موارد نیز احادیث ثقه در این موضوع وجود دارد. (ترمذی، ۱۹۹۸: ۱۰۴/۵) عبدالحلیم ابوشقه، این‌گونه روایات

که اطاعت از زنان را سبب هلاکت و بدفرجامی و ندامت خوانده‌اند، جعلی و ضعیف معرفی کرده است. (ابوشقه، ۱۴۱۰: ۲۸۷/۱؛ ۲۱۶/۳) با این‌همه معنایی که از این گونه روایات مستفاد می‌شود محرومیت زنان از فعالیت‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی نیست بلکه منظور رعایت حال زنان در این امور است و مردان نباید به این بهانه امور سنگین جامعه را بر دوش زنان بگذارند. علیرغم آنکه محدودیت‌هایی در دوران خلفای اموی و عباسی جهت حضور فعال زنان در جامعه وجود داشته است زنان اهل بیت 7، خود از جمله فعالان سیاسی، اجتماعی و فرهنگی به شمار می‌آمدند. این امر نشان‌دهنده‌ی آن است که در دین اسلام مخالفتی با حضور زنان در فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی وجود ندارد.

حفظ نقش مثبت سیاسی- اجتماعی زنان مسلمان در جامعه‌ی اسلامی ضروری و موجب دوام و رشد نظام و حفظ روحیه‌ی انقلابی و الهی و تعیین‌کننده‌ی مسیر حرکت خواهد بود. زنان بنا به دلیل حضور فعالانه و پیش قدمانه در امور مختلف اجتماعی، تقویت روحیه‌ی مردان و تشجیع آنها در کلیه‌ی امور و تربیت اقشار فعال و مردان و زنان بزرگ و مؤثر در دامن خود (فاطمه صفری، ۱۳۷۴: ۱۴۰) در کلیه‌ی امور اجتماعی پیشقدم و پیشتاز هستند.

نایل شدن به مقام فقاها، مرتبه‌ی مهمی است که در اثر مصاحبت با حجت‌های الهی صورت می‌گرفت. ام‌فروه 3 از جمله بانوانی بود که علاوه بر مقام روایت و عرفان، به فقاها نیز نائل گردید. عبدالاعلی از فقهای عامه در زمان امام صادق 7 نقل می‌کند:

« روزی او را در حال طواف دیدم که با دست چپ استلام حجر می‌نمود، وقتی اعتراض کردم فرمود: ما خاندانی هستیم که از علم شما بی‌نیازیم.» (نراقی، ۱۴۱۷: ۶۴/۱۲) به استناد شیخ مفید وی دارای مقامات اخلاقی و عرفانی بود. (مفید، همان: ۷۱) در مورد حضرت حمیده 3 نقل شده که امام صادق 7، در پاسخ به مسائل فقهی بانوان، گاهی به وی ارجاع می‌داد. (محدث قمی، همان: ۶۴۹/۲) امام هادی 7 در مورد مادر گرامی‌شان، حضرت سمانه 3 فرمود: «مادرم نسبت به من معرفت حقیقی دارد و از بهشتیان است و شیطان عصیانگر به او نزدیک نمی‌شود.» (به نقل از قهرمانی نژاد، ۱۳۹۲: ۲۷۸)

۲-۳. وکالت، وصایت و ترویج ولایت

همسران اهل بیت 7 به ایفای وظایف تربیتی، اخلاقی، اجتماعی علمی و فرهنگی پرداخته و توفیقات فراوانی در این مسیر کسب کردند. حضور این همسران و مادران که برخی از ایشان از مناطق دوردست، به ویژه غرب حاکمیت اسلامی در پوشش کنیز به خانه‌ی ائمه 7 راه پیدا می‌کردند، خود حاکی از اسرار مهمی در حفظ جان حجت حق تا نیل به وظایف مقدره محسوب می‌گردید. روش زندگی و ارائه‌ی الگوی کامل از زندگی حجج الهی، از مهم‌ترین درس‌های سلوک آنها در محضر امامان شیعه تلقی می‌شود. از معدود مواردی که در مورد بحث وکالت بانوان اهل بیت 7 به ما رسیده است، می‌توان به دست آورد که این نکته حاکی از فقاقت و آگاهی ایشان است. حضرت ام فروه 3 از سوی فرزندش امام صادق 7، وکالت در پرداخت حقوق شرعی ضعفا را در مدینه به عهده داشت. (شبستری، ۱۴۱۸: ۴۸۲/۳؛ نمازی شاهرودی، ۱۴۱۹: ۳۴۲/۲) امام صادق 7، علاوه بر مادرش، به همسرش حضرت حمیده 3 نیز این وکالت را عنایت کرده بود. (محللاتی، همان: ۱۸/۳) ابویوب نحوی می‌گوید: «پس از اینکه ابوجعفر منصور خلیفه‌ی عباسی به‌وسیله‌ی نامه‌ای خبر شهادت جعفر بن محمد 7 را دریافت نمود، کسی را نزد من فرستاد. وقتی نزد او رفتم، گفت: دیگر چه کسی مثل جعفر خواهد بود؟ در جواب والی مدینه (محمد بن سلیمان) بنویس که تحقیق کند و وصی جعفر بن محمد را بشناسد و بی‌درنگ او را گردن بزند و سرش را به بغداد بفرستد. ابویوب به فرمان خلیفه، نامه‌ای برای والی مدینه نوشت و پس از چند روز جواب نامه آمد که آن حضرت پنج نفر را وصی خود قرار داده است: شخص خلیفه، والی مدینه، پسرش عبدالله، پسرش موسی بن جعفر 7 و همسرش حمیده بربریه. هنگامی که نامه به دست خلیفه رسید، خندید و گفت: چگونه ممکن است که من این پنج نفر را بکشم؟!» (کلینی، همان: ۳۱۰/۱) با توجه به گزارش مزبور می‌توان دریافت که انتخاب سه مورد از موارد مذکور، برای مصلحت و ایجاد انحراف در ذهن درباریان و دستگاه خلافت بوده است و وصی حقیقی، حضرت امام موسی بن جعفر 7 و حمیده مصفا بودند و در زمان خفقان عباسیان، وصی قراردادن

یک زن و ذکر نام او در وصیت‌نامه نشانگر شخصیت والای علمی، سیاسی و اجتماعی اوست. حضرت حدیثه 3 نیز از سوی فرزندش امام عسکری 7، وصایت در اموال و زندگی آن حضرت داشت. (محللاتی، همان: ۲۴/۳) امام حسن عسکری 7 روزی با مادر خویش، در مورد وقایع سال (۲۶۰ ق) و شهادت و مسموم شدنش سخن گفت و او را از اخبار و رویداد های آن سال آگاه کرد؛ سپس به وی وصیت کرد که پس از شهادتش مهدی را از سامرا خارج کند و برای سفر حج به مکه برود. در روایتی از احمد بن ابراهیم آمده است: وی پس از شهادت امام حسن عسکری 7 نزد حکیمه 3 رفت و از اعتقاد او درباره‌ی امامت و جانشینی امام حسن عسکری 7 پرسید. حکیمه 3 در پاسخ گفت که به حجه بن الحسن 7 اقتدا می‌کند. وی از محل و شخصیت امام زمان 7 پرسید. حکیمه 3 گفت: از دیدگان پنهان است. احمد بن ابراهیم پرسید: پس شیعه به چه کسی پناه ببرد؟! حکیمه پاسخ داد: به جده، مادر ابومحمد 7. او گفت آیا من به کسی اقتدا کنم که یک زن را وصی خود قرار داده است؟! حکیمه 3 با درایت و درک وسیع خود پاسخ داد: به حسین 7 اقتدا کن که خواهرش زینب را وصی خویش قرار داد. (کلینی، همان: ۵۰۳/۱؛ صدوق، همان: ۵۰۷) در برخی موارد، به دلیل اینکه مصلحت ایجاب می‌کرد که امام معصوم 7 و حجت خداوند، قبل از موعد مقرر خویش، برای همگان معلوم نباشد، خصوصیات مادر وی نیز، تابع این قاعده‌ی کلی شده است. نقش الگویی بانوان صدر اسلام به‌ویژه حضرت فاطمه 3 و حضرت زینب 3 که بر اساس ایدئولوژی اسلامی و برنامه‌ی اجتماعی اسلام قرار داشته است، ریشه‌ی حرکت بانوان اهل بیت در دفاع از اصل ولایت است.

نتیجه گیری

مضامین مربوط به شرکت زنان در قلمرو سیاسی، اجتماعی جامعه و آزادی آنها در این امور، هم‌قدم با مردان و در جهت پیشبرد اهداف شریعت و عمل به تکلیف شرعی، پیشبرد مقاصد اسلام و مقابله با مخالفان اسلام و در نتیجه رواج و گسترش اخلاق و شریعت اسلامی است. با این‌همه عنصر اساسی این حرکت، حفظ موازین شرعی است. این مطلب علاوه بر اهمیت دینی و اجتماعی آن (که حافظ سلامت جامعه و مناسبات اجتماعی آن است)، دارای اهمیت ویژه‌ای است. تجربه‌ی حضور زنان اهل‌بیت 7 با حفظ موازین شرعی، به طور فعال در صحنه‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی به معنای ارائه‌ی الگویی عملی برای زنان مسلمان در راستای ترویج اهداف شریعت بوده است. نقش بانوان اهل‌بیت 7 در تحولات سیاسی و اجتماعی موجب استمرار در پیشبرد اهداف شریعت می‌شد. لذا حضور فعال بانوان اهل‌بیت 7 در حوزه‌های مختلف تضمین‌کنندگی اهداف شریعت بوده است. از سوی دیگر نقش سازنده‌ی بانوان اهل‌بیت 7، به میزان مؤثری نقش تخریبی زنانی را که با اهداف فاسد در جامعه فعالیت داشته‌اند کاهش می‌داد. بنابراین می‌توان موارد زیر را از جمله قیودی نام برد که بانوان اهل‌بیت 7 بر آنها تأکید داشته‌اند: نقش حساس و مهم زنان در جامعه، زنان به‌عنوان عضو مؤثر جامعه، زنان به‌عنوان پیشگام بودن به لحاظ نقش تربیتی آنان، زنان به‌عنوان معلم مردان در جامعه، زنان به‌عنوان تربیت‌کننده‌ی انسان‌های موجد استقامت و ارزش‌های والای انسانی، نقش سازنده‌ی زن در جامعه‌ی اسلامی و نقش وی به‌عنوان انتقال‌دهنده‌ی فرهنگ، مذهب و شریعت. زن همواره در عملکرد روحی، ذهنی و عینی مردان جامعه حضور دارد و نقش مثبت یا منفی او در زمینه‌ی فرهنگ، اجتماع، سیاست و اخلاقیات تعیین‌کننده‌ی نقش مثبت یا منفی سایر آحاد ملت است. از این‌رو تغییر روحيات و تعلقات روحی و ذهنیت زنان منجر به تغییر عملکرد عینی آنها در اجتماع شده و حتی موجب پیدایش و گسترش موج موافق و یا مخالف می‌گردد. در شرایطی که حاکمیت فضای اختناق‌آمیز را ایجاد کرده باشد، زنان می‌توانند به شکل غیرمستقیم در جریان‌های مخالف حکومتی عملکرد به‌سزایی داشته باشند. نمونه‌ی این موارد را می‌توان

در همه‌ی فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی زنان اهل‌بیت 7 به‌ویژه در حمایت آنان از مقام ولایت مشاهده کرد. در این‌گونه موارد اگرچه زنان اهل‌بیت 7 در مبارزات صحنه‌ی جنگ نمی‌توانستند حضور یابند و اساساً از اصل تقیه‌ی امامان شیعه پیروی می‌کردند؛ ولی بدون تردید با ترویج اصل ولایت، الهام‌دهنده و تعلیم‌دهنده‌ی مردان و زنان و کودکانی بودند که در حفظ این جریان می‌توانستند نقش‌آفرینی داشته باشند.

به‌عده‌گرفتن تعلیم زنان توسط بانوان اهل‌بیت 7، نقش غیرمستقیمی در تحولات سیاسی و اجتماعی داشته است. زیرا به دنبال تأثیرپذیری زنان از تعلیمات بانوان اهل‌بیت 7 تحول روحی پیدا می‌کردند و عملکرد فکری و ذهنی آنان که متأثر از تعلیمات شیعی و فرهنگ آن بود، در صحنه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی و فرهنگی تأثیر می‌گذاشت. زیرا به تبع آن مردان و کودکان آنها نیز تحت تأثیر قرار گرفته و عملکرد عینی مردان را در صحنه‌های مختلف اجتماع و در راستای حمایت از شریعت تقویت می‌کرد. به‌عبارتی تعلیمات بانوان اهل‌بیت 7، به شکلی غیرمستقیم آنان را در صحنه‌های مبارزه هم دوش مردان می‌داد و از سویی دیگر در اثر این تعلیمات، اشتیاق مردان به ایثار و شهادت افزایش می‌یافت.

منابع و مآخذ

۱. قرآن کریم
۲. ابن طاووس، سیدرضی الدین؛ ۱۴۱۷؛ **مصباح الزائر**؛ قم: موسسه آل البيت لاحياء التراث؛ چ اول.
۳. ابن عبد الوهاب، حسین؛ ۱۳۶۹ ق؛ **عیون المعجزات**؛ نجف: حیدریه.
۴. ابن حنبل، احمد؛ بی تا؛ **المسند**؛ بیروت: دارصادر، چ اول.
۵. ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد علی؛ بی تا؛ **مناقب آل ابی طالب 7**؛ قم: نشر علامه، چ اول.
۶. ابوشقه، عبدالحلیم محمد؛ ۱۴۱۰؛ **تحریر المرأه فی عصر الرساله**، ج ۱ و ۳ و ۴، کویت: دارالقلم للنشر و التوزیع.
۷. اربلی، علی بن عیسی؛ ۱۴۰۵؛ **کشف الغمه عن معرفه الأئمه**؛ بیروت: دارالاضواء؛ چ دوم.
۸. ازدی، عبدالمک (ابن مسلم)؛ بی تا؛ **شرح معانی الاخبار**؛ بیروت: دارالکتب العلمیه، چ اول.
۹. امینی، عبدالحسین؛ بی تا؛ **الغدیر فی الکتاب والسنه و الادب**، تهران: دارالکتب الاسلامیه؛ چ دوم.
۱۰. بیهقی، احمد بن حسین؛ بی تا؛ **سنن الکبری**؛ بیروت: دارالفکر؛ چ اول.
۱۱. ترمذی، محمد بن عیسی؛ ۱۹۹۸؛ **سنن**؛ ج ۲ و ۵؛ بیروت: دارالغرب اسلامی.
۱۲. حر عاملی، محمد حسن؛ ۱۴۱۴؛ **وسائل الشیعه الی تحصیل سائل الشریعه**؛ قم: آل البيت 7، چ اول.
۱۳. دخیل، محمد علی؛ ۱۴۲۰؛ **أئمتنا**؛ ج ۱؛ بیروت: دارالمرتضی؛ چ سیزدهم.
۱۴. زرندی حنفی، محمد بن یوسف؛ ۱۴۰۱ ق؛ **نظم درر السمطین**، نجف: مکتبه امیرالمومنین 7، چ اول.
۱۵. سیوطی، جلال الدین، ۱۴۰۱؛ **الجامع الصغیر**، بیروت: دارالفکر؛ چ اول.
۱۶. شبستری، عبدالحسین؛ ۱۴۱۸؛ **الفائق فی رواه اصحاب الصادق 7**؛ قم: اسلامیة؛ چ اول.
۱۷. صدوق، حسین بن محمد بن علی بن بابویه قمی؛ ۱۴۰۰؛ **الامالی**؛ بیروت: اعلمی للمطبوعات؛ چ اول.

۱۸. -----؛ ۱۳۵۹ق؛ *كمال الدين و تمام النعمه*،

اسلاميه، تهران: بی نا؛ چ اول.

۱۹. صفری، فاطمه؛ ۱۳۷۴؛ *الگوهای اجتماعی پایگاه و نقش زن مسلمان در جامعه*

اسلامی بر اساس دیدگاه حضرت امام خمینی(ره)؛ تهران: سازمان تبلیغات اسلامی؛

۱۳۷۴؛ چاپ سوم.

۲۰. قهرمانی نژاد شایق، بهاء الدین؛ ۱۳۹۲؛ *مادران آسمانی*؛ قم: نشر فقه؛ چ پنجم.

۲۱. کلینی، محمد بن یعقوب؛ ۱۳۸۸؛ *اصول کافی*؛ تحقیق: مرحوم غفاری؛ تهران: نشر فقه؛ چ اول.

۲۲. کوفی، محمد بن سلیمان؛ ۱۴۱۲؛ *مناقب امیرالمومنین ۷*؛ تحقیق: شیخ باقر محمودی؛

قم: مجمع الثقافه الاسلامیه؛ چ اول.

۲۳. گروهی از مولفان؛ ۱۳۸۶ش؛ *درس نامه سیره و تاریخ امامان*؛ قم: نشر زراره؛ چ اول.

۲۴. مامقانی، عبدالله؛ ۱۳۵۲؛ *تنقیح المقال*؛ نجف: مرتضویه؛ چ اول.

۲۵. مجلسی، علامه محمد باقر؛ ۱۴۰۳؛ *بحار الانوار*؛ بیروت: موسسه الوفاء؛ چ سوم.

۲۶. محدث قمی، شیخ عباس؛ بی تا؛ *سفینه البحار*؛ تهران: دارالکتب الاسلامیه؛ چ اول.

۲۷. محلاتی، ذبیح الله؛ ۱۳۶۹ق؛ *ریاحین الشریعه*؛ تهران: دارالکتب الاسلامیه؛ چ اول.

۲۸. مفید، محمد بن نعمان؛ ۱۴۱۴؛ *الفصول العشره*؛ قم: دارالمفید؛ چ دوم.

۲۹. نراقی، ملا احمد؛ ۱۴۱۷؛ *مستند الشیعه فی احکام الشریعه*؛ مشهد: آل البيت لاحیاء

التراث؛ چ اول.

۳۰. نسایی، احمد بن علی؛ ۱۴۱۱؛ *السنن*؛ بیروت: دارالکتب؛ چ اول.

۳۱. نمازی شاهرودی، علی؛ ۱۴۱۹؛ *مستدرک سفینه البحار*؛ قم: جامعه مدرسین؛ چ اول.

۳۲. نمیری، عمر بن شبه؛ ۱۴۱۰؛ *تاریخ المدینه*؛ ج ۱؛ قم: دارالفکر.

۳۳. نوری، یحیی و دیگران؛ ۱۳۴۰؛ *حقوق و حدود زن در اسلام*؛ تهران: انتشارات شمس.

۳۴. نووی دمشقی، ابو زکریا؛ ۱۴۱۱؛ *ریاض الصالحین*؛ بیروت: دارالفکر؛ چ دوم.

۳۵. نیشابوری، مسلم بن حجاج؛ بی تا؛ *صحیح مسلم*؛ بیروت: دارالفکر؛ چ اول.